

A társadalmi felelősség etikai és szociológiai megközelítésben

Mint társadalmi lény az ember cselekedetéért felelős azok előtt a konkrét társadalmi közösségek előtt, amelyeknek életterében él, amelyekben tevékenységét kifejti, s ezáltal önmagát emberként érvényesíti. A társadalmi felelősség politikai, jogi, erkölcsi felelősség formáját öltheti. A politikai és jogi felelősség vonatkoztatási rendszere a politikai, illetve jogi viszonyok és intézmények területén kifejtett tevékenység; az erkölcsi felelősség általánosabb, az ember társadalmi tevékenységének egészére vonatkozik. Az emberek közötti bármilyen kapcsolatnak feltétlenül erkölcsi vonatkozása is van, elkülönült erkölcsi viszonyok viszont nem léteznek; ugyanígy az ember társadalmi felelőssége, tevékenysége bármelyik területére vonatkozzék, egyebek mellett feltétlenül erkölcsi felelősség is. A szocializmus körülményei között, a nép politikai és erkölcsi egységének alapján, az embernek a társadalmi tevékenységéért viselt politikai, jogi és erkölcsi felelőssége között szoros a kapcsolat. A kommunista életmód és munka, a szocialista etika és méltányosság normáinak tervezete egyaránt tartalmaz politikai, jogi és erkölcsi követelményeket, amelyekben a szocialista társadalom alapvető politikai kívánalmi összefonódnak a szocialista méltányosság és az erkölcsi méltóság kívánalmaival. A következőkben csupán a társadalmi felelősség legáltalánosabb formájával, az erkölcsi felelősséggel kívánunk foglalkozni.

Minden idők moralistáinak elméleti erőfeszítései az erkölcsi felelősség kérdéseire összpontosultak. Az ember erkölcsi felelőssége a társadalom felé irányul, ám ugyanakkor az egyént magában foglaló társadalmi viszonyoktól meghatározott. Ezért a felelősség kérdése nem csupán erkölcsi (illetve politikai, jogi) kérdés, hanem szociológiai is. Hazai szakirodalmunkban a közelmúltban figyelemreméltó hozzájárulások születtek a társadalmi felelősség szociológiai vetületeinek vizsgálatához, amelyekre az alábbiakban röviden visszatérünk. Arra szeretnők felhívni a figyelmet, mennyire fontos a szociológiai és az etikai hozzáállás összekapcsolása, s hogy a felelősség etikája megfelelő szociológiai alátámasztás nélkül a lapos és steril moralizálás veszélyét hordozza magában. Nem arról van szó, hogy megkíséreljük az etikai szempontot a szociológiával helyettesíteni, arról sem, hogy az előbbit az utóbbinak alárendeljük; csupán arról, hogy az etikai reflexiót a szociológiai tudat alapjára helyezzük, s ily módon az egyének társadalmi felelőssége közötti *különbségeket* a társadalmi viszonyokban elfoglalt helyük és szerepük alapján megragadhatjuk, felfedve együtt a társadalmi haladás és az emberek erkölcsi felelőssége közötti kapcsolatot.

Az erkölcsi felelősség szociológiai megalapozása azzal a legkevésbé sem új megállapítással kezdődik, hogy felelősség és szabadság között elszakíthatatlan a kapcsolat. Ugy véljük, teljesen nyilvánvaló, és nem is igényel külön érvelést: csakis szabad lény tarthat erkölcsi felelősséggel cselekedeteiért. A szabadság hiánya vagy megfogyatkozása a felelősség hiányát vagy csökkenését vonja maga után; a nem szabad cselekvésért való felelősségrevonás ésszerűen nem igazolható. A modern tudományos gondolkodás elszakíthatatlanul összefonódik ebben a kérdésben a humanista bölcsélet legnemesebb hagyományai: együttesen lépnek fel a megbüntetett által el nem követett bűnökért kiszabott büntetéseket igazoló ősi előítéletek ellen, együttesen állítják, hogy senki sem vonható felelősségre olyan cselekedetekért, amelyek akaratótól függetlenek, szolidárisan hirdetik: ésszerű és erkölcsös egyszersmind, hogy minden egyén csupán önmaga cselekedeteiért felelős, vagy azokért, amelyekre valamilyen befolyást gyakorolt, illetve ezt elmulasztotta.

Az emberi lénynek tudatosságából, választási képességéből fakadó szabadságát a felfokozott erkölcsi tudat mindig úgy fogta fel, mint az egyén eltörölhetetlen felelősségének forrását; az egyén felelős mindenért, ami körötte, a társadalomban történik, sőt, végső soron felelős az egész emberiség sorsáért. Ez az etikai felfogás arra a feltételezésre épül, hogy minden cselekvés szükségszerűen példamutató. Ezt a meggyőződést még Szókratész ültette el az európai gondolkodásban; szerinte: a törvény — amelyet az erkölcsi szabállyal azonosított —

minden egyénre minden körülmények között kötelező, még a legnagyobb, végső áldozat árán is, mert egy, a törvénnyel ellenkező magatartás másokat is arra ösztönözne, hogy hasonlóképpen cselekedjenek, hogy csak akkor tartásuk be a törvényt, amikor az nekik megfelel, ebbe pedig az állam belebukna, a közösség nem maradhatna fenn. Platon értelmezésében Szókratész ezért utasította vissza barátainak azt a javaslatát, hogy szökjék meg börtönéből halálraítéltetése után. Amikor adott módon cselekszünk, azért teszünk így, mert így tartjuk helyesnek, jónak, úgy véljük, hogy példánk nyomán másoknak is hasonlóképpen kell cselekedniük. Ezt az etikai koncepciót fogalmazta meg Kant — több mint két évezreddel Szókratész után — maximális szigorral: „Úgy cselekedni, hogy akaratod maximája egyben egyetemes törvényalkotás elve lehessen.“ Az egyén erkölcsi viselkedésének fokmérője, a kanti felfogásban, abban áll tehát, hogy a viselkedés elve mennyire válhat egyetemes érvényű szabállyá: minden egyéni cselekedetnek, az erkölcsiség meg nem alkuvó mércéjével mérve, egyetemes példaként kell hatnia. A gondolkodás legújabb kori történetében az erkölcsi felelősségek ez a koncepciója jelentkezik — mutatis mutandis — az egzisztencialista filozófiában. Bármely élethelyzetben egy utat választva olyan viselkedési mintát választunk, amelyet általában az ember számára jónak vélünk; éppen ezért minden egyéni választás nagy és átháríthatatlan felelősséggel jár. „Szabadságra vagyunk ítélve“, választanunk kell tehát állandóan az élet felvetette kérdések többféle megoldási lehetőségei között, választásunk pedig felelősséggel jár, mert állásfoglalásunkat mások számára példaként állítottuk. Az egzisztencialista filozófiában ezeket a megfontolásokat az ember elkerülhetetlen magányosságának érzete egészíti ki: senkivel sem oszthatjuk meg sem szabadságunkat, sem felelősségünket, magunknak kell terhüket viselnünk; innen a bizonytalanság és a szorongás, amely elkerülhetetlenül társul az ebből a koncepcióból fakadó létérzéshez.

A felelősségtudat felfokozása, amely minden illyenszerű etikából következik, az étellel szembeni heroikus magatartást sugalmazza; ebből fakad vonzóereje. De az ilyen felfogás elméleti megalapozása töresekét mutat. Végső soron moralizáló felfogáshoz vezet, amelyet — legalábbis összértésadalmi szinten — a gyakorlatba átültetni nem lehet, mert eltekint az emberi cselekvés társadalmi-történelmi meghatározottságától. Ez a felfogás a cselekvési szabadság egyoldalú felfogására, az emberi lény társadalmi lényegének és az objektív társadalmi determinizmusnak, a szükségszerűség és szabadság dialektikus kapcsolatának meg nem értésére épül. Az ember szabadságát és felelősségét egyaránt szociológiailag kell megközelítenünk. Minden ember valóban felelős, meghatározott módon és mértékben, az egész emberiség sorsáért. Meghatározott mértékben és módon, mint társadalmi lény, mint meghatározott társadalmi rendszer részese. Felelőssége e rendszerben elfoglalt helyének függvénye, és megosztja azt mindazokkal, akiknek tevékenységéből az adott rendszer mozgása összetevődik.

A szabadságon mint a felelősség feltételén itt a társadalmi gyakorlat terén megnyilvánuló *cselekvési* szabadságot értjük, nem pedig a gondolatszabadságot, a belső szabadságot (tudva persze, hogy ez utóbbi az előbbi egyik előfeltétele).

A társadalmi gyakorlat terén megnyilvánuló szabadság mindig viszonylagos. Sohasem feltétlen és határtalan, de soha nem is hiányozhat teljesen. A „szabad, tudatos cselekvés“ az ember nembéli jellege, írta Marx. Egy teljesen tudattalan és szabadságot nélkülöző, a tudatos és szabad cselekvésre teljesen képtelen lény az emberiség szintje alatt marad. Ugyanakkor azonban a cselekvési szabadság mindig körülhatárolt, részleges, a társadalmi együttélés feltételeihez kötött. Az abszolút szabadság üres fikció; a valóságos emberi szabadság adott feltételekben jelentkező, egy sokoldalúan meghatározott társadalmi rendszeren belüli, e rendszer strukturális és funkcionális szükségleteihez viszonyított szabadság: viszonylagos szabadság.

Régi és jól ismert igazság, hogy az ember cselekvési szabadsága csupán a külső, objektív szükségszerűséggel kapcsolatban nyeri el értelmét. Szükségszerűség és szabadság viszonyának — szintén régi és közismert igazság ez — fontos etikai vetülete van: az ember minden cselekedetért, egész életútjáért viselt erkölcsi felelősségét nem lehet sem csupán a külső szükségszerűségre, sem csupán az erre nem vonatkoztatott szabadságra felépíteni. Akárhogyan állapítanánk meg a szükségszerűség—szabadság—felelősség közötti bonyolult (tehát nem egysíkú, nem lineáris) viszonyt, bizonyos, hogy az egyenletről egyik tag sem hiányozhat. A felelősség mértéke persze közvetlenül is függ a cselekvést vezérlő társadalmi szükséglettől: a nagy társadalmi-történelmi kérdések nagyobb felelősséget rónak az egyénre, mint a mindennapi élet kisebb-nagyobb partikuláris ügyei. Az egyén cselekvési szabadságától azonban semmiképpen sem tekinthetünk el.

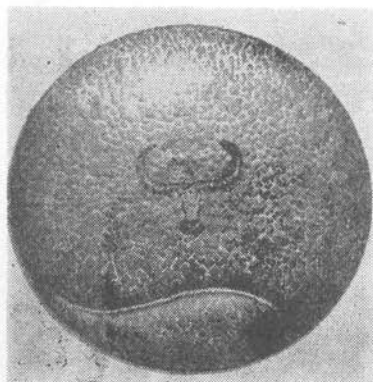
Itt értünk el kérdésünk magvához. *A szabadság viszonylagos, tehát az erkölcsi felelősség is az: nem hiányozhat teljesen, és sohasem abszolút. A szabadság konkrét mértéke a felelősség mértéke is. A szabadság történelmi fejlődése a felelősség progressziója is.* Minden kor minden embere viseli tetteiért a felelősség dicsőségét és terheit. De ez a felelősség nem mindig, mindenütt és mindenkire nézve egyenlő, mert nem egyenlő cselekvési szabadságunk mértéke. Mégpedig kétszeresen nem az. Először: történelmi fejlődésének minden fokán a társadalom a szabadság és a felelősség meghatározott fokát hozza létre, amely pontosan beépül az adott határok közé. Minden társadalom tagjai szolidárisan osztják meg egymással a történelmileg lehetséges szabadságot és felelősséget; szolidárisan, de nem egyenlően. Mert, másodsor: a történelmi fejlődés minden meghatározott fokán az emberek a társadalmi rendszer különböző pontjain helyezkednek el. A társadalmi rendszerben elfoglalt helyük és az abban betöltött szerepük szerint különbözik cselekvési szabadságuk mértéke a történelmileg lehetséges szabadságmérték alsó vagy felső határához közelebb; ennek megfelelően saját sorsukért, a társadalmi fejlődésért, az emberiség haladásáért viselt felelősségükről kisebb vagy nagyobb. Az elnyomók és az elnyomottak felelőssége az igazságatlan társadalmi rendszerért nem egyforma, noha az elnyomottak maguk is felelősek, a maguk módján, hiszen erkölcsi kötelességük az elnyomók és az elnyomás ellen harcolni. A gyilkos és áldozata nem egyformán felelősek a gyilkosságért, noha az áldozat is felelős, ha lehetőségeihez képest nem állt ellen, ha passzivitásával, gyávaságával előmozdította a gaztettet. A hatalmas és a pór, a parancsoló és a végrehajtó közösen veszik ki részüket a társadalmi felelősségből, közösen, de nem egyformán, hanem a társadalmi hierarchiában elfoglalt helyüknek megfelelő arányban. A társadalmi felelősségnek is van tehát hierarchiája, amely megfelel a hierarchikusan strukturált társadalmi rendszerben elfoglalt pozícióknak, szabadság-szinteknek. Ne feledjük el ugyanakkor, hogy az egyénnek a társadalmi viszonyokban elfoglalt helye sem fatálisan előre meghatározott, hanem bizonyos mértékben az egyéntől, tevékenységétől is függ. De ismét csak bizonyos mértékben, nem abszolút módon, nem teljesen. Az antagonista alakulatok több évezredes történetében az egyén helye a társadalmi viszonyokban nagyobb — rendszerint sokkal nagyobb — mértékben függött az egyéneken kívüli erőktől, nevezetesen a társadalmi rendszer sajátos erőtől, mint egyéni képességeitől és tevékenységétől. A társadalmi rendszerek egymásra következtetése együtt jár az emberi szabadság fejlődésével, a társadalmi egyenlőtlenségek fokozatos „beszűkülésével”, ami egyre több egyén számára hozza meg a lehetőségét annak, hogy a születése meghatározta társadalmi helyzetét élete során megváltoztassa, hogy státusát saját tevékenysége, képességei, megvalósításai szerint alakítsa. A szocialista társadalom létrejötte e tekintetben is minőségileg magasabb fokra való áttérést jelent: megszüntetvén a termelőerők magántulajdonát és a kizsákmányoló osztályokat, a szocializmus megszüntette a legnagyobb, legmélyebb társadalmi egyenlőtlenséget, megnyitotta a társadalom fokozatos homogenizálódásának útját. A különböző társadalmi csoportok érdekei azonosulnak, életkörülményeik közelednek egymáshoz; az egyének számára ez azt jelenti, hogy „starthelyzetük” az életben egyre nagyobb mértékben egyenlővé válik, ennek következményeképpen tehát az egyének társadalmi helyzete növekvő mértékben s végül majdnem teljesen saját maguktól, képességeiktől, tevékenységüktől függ. Ugyanebben az irányban hat a közélet demokratizmusának fejlődése a szocializmusban, a többség s azután az egész társadalom részvétele az ösztársadalmi tevékenység megszervezésében, vezetésében és ellenőrzésében.

Tehát: a cselekvési szabadság minden társadalmi rendszerben a cselekvő egyénnek a rendszerben elfoglalt helyétől függ; ugyanakkor e hely maga — szűkebb vagy tágabb keretek között — a rendszer természetétől függően — változtatható. Minél inkább képes az egyén arra, hogy maga határozza vagy változtassa meg a társadalmi rendszerben elfoglalt pozícióját — amelynek alapján kifejtheti a rendszer megváltoztatására, illetve a megváltoztatáshoz való hozzájárulásra irányuló tevékenységét —, annál nagyobb, egyenes arányban, erkölcsi felelőssége mindazért, amit tesz vagy nem tesz, azért, ahogyan cselekszik, azért, amennyit megtesz abból, amit adott körülményei között megtehet. Ebben az értelemben, új társadalmi rendszerként való kiteljesedése, a társadalmi egyenlőség és a cselekvési szabadság egyre nagyobb mérvű megvalósítása során a szocializmus mind nagyobb felelősséget is ró minden tagjára, felelősséget az egész társadalmi rendszer megszervezéséért, működéséért és haladásáért. A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom minden tagjának lehetőséget nyújt arra, hogy erkölcsileg realizált, teljes felelősséggel bíró egyénné váljon; ám meg is követeli ezt mindenkítől.

És viszont: az egyének szabadságfokának — tehát felelőségének — növekedése az egymást követő társadalmi rendszerekben az általános társadalmi haladás fontos tényezője. Minden globális társadalmi rendszer — minden gazdasági-társadalmi alakulat — egy, az előzőhöz képest magasabb rendű strukturális és funkcionális modell, s éppen azért magasabb rendű, mivel az előzőénél szélesebb társadalmi skálán tágabb teret biztosít a szabad cselekvésnek, a tudatos, szabad alkotásnak.

Minél bonyolultabb egy társadalmi rendszer, optimális működése annál inkább megköveteli — éppen a hatékonyabb, jobb integráció céljából — az alrendszer és alkotóelemek autonómiáját. A társadalmi tevékenység vezetéséről értekező egyik írásában Mircea Malița arra hívja fel a figyelmet, hogy a szervezési rendszereket ahhoz, hogy hatékonyan vezethetők legyenek, úgy kell felépíteni, hogy részeik valamelyes önállósággal rendelkezzenek; a részek önállóságának teljes hiányában a rendszer egésze vezethetlenné válna, mert túlságosan nagy mennyiségű, végtelenül sok helyzetre vonatkozó, a végtelenségig részletezett utasítást igényel (*Aurul cenușiu*, Cluj, 1971. 90.). Következésképpen csupán az alrendszerek és elemek autonómiájának adekvát mértéke teszi lehetővé a szervezeti rendszerek önszabályozását. Ez érvényes a globális társadalmi rendszerre is: az alrendszerek — végző soron az elemek: az egyének — cselekvési szabadsága és következképpen felelősége a rendszer hatékony működésének, önszabályozásának és önmegújító képességének sine qua non követelménye. E kérdésnek szentelt érdekes tanulmányában Miron Constantinescu professzor a társadalmi felelőséget „társadalmi viszonyok rendszere”-ként fogja fel, amely „a társadalmi élet bármilyen formájának vagy típusának egyik integratív-projektív emelője”. (*Cercetări sociologice 1938—1971*. București, 1971. 172.) „Integratív-projektív emelő”, azaz olyan hatóerő, amely nélkülözhetetlen mind a rendszer integrációja, mind jövőbe vetítése, fejlődése és átalakulása szempontjából. Ugyanezen a vonalon haladva, Haralambie Ene azt hangsúlyozza, hogy az egyének — mint a társadalmi rendszer komponensei — a legalkalmasabbak a rendszerszerű tevékenységre, mert „képesek állandóan és autonóm módon adekvát válaszokat kidolgozni”; a felelőség úgy jelentkezik tehát, mint a rendszer viszonylagos stabilitását és az egyén szabad és alkotó megnyilvánulását egyaránt biztosító folyamat; a felelőség csak azokban a rendszerekben töltheti be integratív-projektív feladatát, amelyek az egyéneknek megfelelő cselekvési szabadságot biztosítanak, mert „éppen a személyiség választási szabadsága [...] alapozza meg az egyén felelőségét cselekedeteitől”. (*Teoria reglării sistemelor sociale*. București, 1972. 181., 182., 183., 199.)

Következésképpen: az általános társadalmi haladás érdeke összefonódik az embernek mint erkölcsi lénynek egyre hathatósabb önmegvalósításával. Az emberi szabadság progressziója az alapja annak, hogy az ember társadalmának felelős tagjává váljék, hogy tudatosan vállalja társadalmi felelőségét. Ugyanakkor a szabadság haladása és a társadalom tagjai erkölcsi felelőségének növekedése ipso facto hozzájárul a társadalomnak mint rendszernek a tökéletesedéséhez, ami ismét a társadalmi szabadság fejlődésének objektív alapjává válik. Az általános haladás objektív-racionális kritériuma — amelyet a társadalomnak fokozatosan magasabb rendű rendszerekbe való felemelkedése foglal magában — összefonódik az ember emberi tökéletesedésének erkölcsi-humanista kritériumával. Az etikai és a szociológiai nézőpont tehát kiegészíti és támogatja egymást.



Pap László ötvösmunkája